

Denna artikel har publicerats i en något förkortad version med rubriken ”Det ska fan forska i svordomar” i Svenska Dagbladet 25 juli 2006, s. 8 (Under strecket).

Farväl frisiske frestare!

Av Ulla Stroh-Wollin

Den 26 mars 1938 publicerar författaren Hjalmar Söderberg i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning en artikel med den korta och kärnfulla titeln Fan. I ett konversationslexikon har Söderberg av en tillfällighet stött på en etymologi till detta ord: ”av frisiska *fannen*, *fresta*”. Stilisten Söderberg reagerar starkt på innebörden i den föreslagna etymologin: Hin onde som frestare? Nej, för våra medeltida förfäder var djävulen ett skräckinjagande troll, inte en förförisk frestare. Frestare – det luktar predikan lång väg. Men författaren förbryllas också på rent språkliga grunder: skulle ett av talspråkets vanligaste ord verkligen lånats från frisiskan?

Genom att slå på *fanden* i ett danskt konversationslexikon finner emellertid Söderberg ett etymologiskt alternativ till den frisiske frestaren; kanske rör det sig om *ffjenden*, ’fienden’. Med hjälp av en vän med goda ordboksresurser får författaren dessutom veta att ordets tidigaste belagda skriftformer är *fændin* eller *fendinn* i hela Skandinavien. Och med mellanformer som *fænden*, *fanden* och *fannen* ter sig en utveckling från fornspråkets *fiandin* till svenskans *fan* inte som en omöjlighet.

Endast ett år senare får Söderberg vetenskapligt stöd för sin uppfattning. Egentligen förelåg ett sådant redan, för den 28 november 1936 hade professorn i nordiska språk vid Lunds universitet, Erik Noreen, i en artikel om svordomar, även den i Handelstidningen, uttalat sitt tvivel på den då rådande synen på *fan* som ett frisiskt lånord. Noreen förordar den äldre uppfattningen, lanserad redan på 1700-talet av den store Johan Ihre i dennes Glossarium svio-gothicum, att det rör sig om en ”utveckling eller omstuvning av *fienden*”. Professor Noreen anför dock inga sakskalet för sitt tvivel på den frisiske frestaren, men det gör en Sven Pettersson i en artikel i Arkiv för nordisk filologi 1939.

Ursprunget till den frisiska etymologin återfinns i en frisisk ordbok från 1837 av den danske språkforskaren Nikolaj Outzen, som vill härleda såväl några frisiska *fanjen*, *fannen* och *fannen* som det nordiska *fanden* till ett presensparticip av det frisiska verbet *fandian*. Och sedan lundaprofessorn Axel Kock i en artikel i Nordisk tidskrift för filologi 1887 tagit upp lånteorin, med den modifikationen att han i de frisiska orden ser ett lågtyskt ursprung, tycks nordiska filologer unisont ha anslutit sig till denna syn på saken.

I Sven Petterssons noggranna genomgång framkommer emellertid att de utomnordiska beläggen bara uppträder sporadiskt i enstaka frisiska och nordtyska områden som haft särskilt täta kontakter med svenskar och danskar. All rimlig logik talar med andra ord för att ordet tillfälligtvis spridits från skandinav till friser och plattyskar, inte tvärtom.

Så länge ingen kan prestera ett bättre alternativ talar således det mesta för att vi har att göra med ett inhemskt nordiskt ord, *fiandin*, som utvecklats olika på olika håll. Visserligen är bortfallet av *i*, alltså att *fianden* blir *fænden*, inte förväntat, vilket nog störde ljudhistorikern Kock. Men fornsvenskt *fiande* i obestämd form och med bibehållet *i* är klart belagt i betydelsen 'djävul' och i isländskan gäller *fjandinn* ännu som fan. Det är svårt att tro att vårt *fan*, av äldre *fænden* och *fanden*, inte skulle vara samma ord. Man får nog helt enkelt acceptera att Hin onde kan ge fan i ljudlagarna när det passar honom.

När Söderbergs inlägg från 1938 publiceras på nytt 1942 i den postuma Sista boken med ett urval av författarens artiklar kommentar han Petterssons utredning från 1939, som han uppenbarligen observerat. Söderberg gläder sig nu åt att Sven Pettersson, som han säger, definitivt avgjort frågan: "Den frisiske frestaren kommer knappast att visa sig i nya upplagor av konversationslexikonerna." Och kommentaren avslutas med ett kraftfullt: "Farväl frestare!"

Men ont krut förgås inte så lätt. Eftersom jag under senare tid intresserat mig en del för svordomar kan jag konstatera att den frisiske frestaren lever i högönskelig välmåga i såväl uppslagsverk som ordböcker, t.ex. i Nationalencyklopedin och Nationalencyklopedins ordbok. Varje gång han dykt upp på nytt har jag skänkt Hjalmar Söderberg en vemodig tanke. Det vill säga, till en början kände jag mest vemod, men efter hand har en viss irritation smugit sig in. Och när den frisiske frestaren ånyo tittar fram (på sidan 30) i Magnus Ljung's nyutkomna Svordomsboken (Norstedts Akademiska Förlag, 2006), börjar jag rent av känna mig kränkt å Fans vägnar.

Nu vill jag inte alls avråda någon från att läsa Svordomsboken. Tvärtom, Magnus Ljung är en oöverträffad guide i olika språks svärande, vilket är bokens egentliga tema. För övrigt inser jag naturligtvis att både Fan och Hjalmar Söderberg klarar sig bra utan mitt bistånd. Men det tål att diskuteras vad den frisiske frestaren egentligen är ett symptom på.

Med tanke på att svenskan under medeltiden importerade lågtyska ord i en utsträckning med få motstycken finns det förstås teoretiskt sett inget som hindrar att även *fan* invandrat söderifrån. Men hypotesen förutsätter att ordet omedelbart sprider sig som en löpeld över hela Skandinavien och samtidigt faller i total glömska i det långivande språket. Att man dessutom fastnar för just frisiskan av alla kontinentalgermanska idiom förefaller inte mindre kuriöst; det skulle göra Fan till en närmast unik immigrant.

Att Kock och hans samtida inte uppfattade vare sig det ena eller det andra som ett problem för hypotesen kan tyckas ofattbart idag. I någon mån måste de nog ses som fångna i tidens etymologiska metod. Metoden som sådan, grundad på en enastående teoretisk utveckling inom språkvetenskapen under andra halvan av 1800-talet, är det egentligen inget fel på. Problemet uppstår när den tillämpas blint.

Ett halvt sekel senare pockar emellertid invändningarna på uppmärksamhet. Men varför leder det ingen vart? En sorglig misstanke är att en ”underdog”, hur rätt vederbörande än har, har svårt att göra sig gällande gentemot en auktoritet. Sven Pettersson är av allt att döma en enkel arbetare i vingården, för mig bekant endast genom sin artikel om *fan*, Axel Kock en av de allra största bland nordistikens pionjärer. Tyvärr kan misstanken inte helt avfärdas. Man skulle t.ex. förvänta sig att en stor nordist som Elias Wessén känt till Petterssons artikel och korrigerat etymologin till *fan* i senare upplagor av sin kortfattade etymologiska ordbok *Våra ord*, något han alltså inte gör.

Och det är inte utan att en lätt association till Kafka infinner sig då man i Dansk etymologisk ordbok (Gyldendals förslag, 1:a uppl. 1966) på *fanden* inte bara kan läsa den sedvanliga hänvisningen till frisiskan, utan dessutom får litteraturreferenser dels till Petterssons uppsats, dels till en senare instämmande kommentar av en Tony Feitsma i den danska tidskriften *Sprog og kultur* från 1963. Inga andra referenser ges och den enda reservation som bifogas förklaringen är ”vistnok” (’sannolikt’). Läsaren ges alltså intrycket att det är Pettersson och Feitsma som lanserat den frisiska härledningen, fastän ståndpunkten är av betydligt äldre datum och båda tvärtom hävdar att den är fel.

Nu är det emellertid inte bara etymologin till *fan* som uppvisar god överlevnadsförmåga; det gör de flesta etymologiska uppgifter – också när det gäller ord vilkas ursprung och härledning är omdiskuterad. Sannolikt är den frisiske frestaren inte bara, kanske inte ens huvudsakligen, ett symptom på Petterssons dåliga odds, utan i högre grad på etymologins ställning i modern språkvetenskap.

I Sverige är det för närvarande i stort sett bara Svenska Akademiens ordboksredaktion (med konsulter) som på allvar ägnar sig åt etymologi. Denna redaktion har dock fullt upp med alfabetets sista bokstäver och gör ingen fortlöpande revision av tidigare etymologier, vilka – med tanke på att verkets volymer utgivits löpande under mer än hundra år – naturligtvis kan vara föråldrade. Detta gäller självfallet även artiklarna i Elof Hellquists i och för sig utomordentliga *Svensk etymologisk ordbok* från 1922.

Den som idag tar del av uppgifter om ordens ålder och ursprung i en modern ordbok som Nationalencyklopedins (NEO) kanske tror att hon eller han får ta del av modern och aktuell etymologi, men så är det inte. NEO återger

ofta rätt gamla etymologiska uppgifter från just Svenska Akademiens ordbok (SAOB) och Hellquist, uppenbarligen utan någon redaktörs självständiga ställningstagande. Låt mig bara ta ett par exempel på andra svärord än *fan*.

Om ordet *hundan* uppges i NEO att det bildats till räkneordet *hundra* (såsom vi fått *tusan* av *tusen* och *attan* av *arton*). Detta är emellertid inte självklart. I Nysvenska studier 1937 föreslår K.G. Ljunggren att det i stället är frasen *ge något [åt] hundarna* som ligger bakom, en förklaring som accepterats av Pelle Holm i Bevingade ord. Uttrycket som sådant går tillbaka på Jesu bergspredikan (Matt. 7:6) i äldre tappning: ”I skolen icke giva hundomen det heligt är”. Man kan räkna med att ordet *hund* i bestämd form pluralis ofta hetat *hundana* eller *hundan* i dialekterna, och även SAOB anför följande exempel med *hundana* från ca 1657: ”Elaka käringar ger jag bolen [ska vara: bölen = böveln] och hundana”.

Också ursprunget till svärordet *katten* är omdiskuterat, men i NEO anges endast kort ”till *katt*”, med tillägget ”katten har i folktron stått i förbund med djävulen” inom parentes. Frågan är emellertid om föreställningen om katten fanns där från början. Katten kan också, som föreslås av Åke W:son Munthe i Studier i modern språkvetenskap 1901, ha dykt upp ur den äldre interjektionen *fammikatten*, ett nonsensord med ursprung i en medeltida ed där man svor vid Guds fem sår, vilken förvanskats så att endast räkneordet *fem* är igenkännligt. Att *fammikatten* – av missförstånd eller medvetet – blivit både *ta mej katten* och *få mej katten* är belagt. Man kan förmoda att uttrycken banat vägen även för *fy katten*, *vem katten* etc.

När det gäller *tusan* är det ingen tvekan om att ordet utgår ifrån (en länge gångbar parallellform till) räkneordet *tusen*. Bakgrunden är förstås att hotelser om t.ex. ”tusen djävlar” kunnat eufemistiskt förlora sitt huvudord, varvid själva räkneordet efterhand associerats med hin onde. Men NEO:s uppgift att vi har ett första belägg 1557 är troligen inte riktig. Här har man konsulterat SAOB:s beläggsamlingar – ordboken har ännu inte hunnit så långt i alfabetet. Men jag, som också besökt SAOB:s arkiv, kan konstatera att exemplet från 1557 sannolikt inte är ett belägg på svordomen, utan på räkneordet. Det är svårt att fastställa en exakt gräns när ordet först entydigt uppfattas som svordom, eftersom övergången rimligtvis är glidande. Det föreligger ett par tveydiga belägg från runt 1600, men inte förrän under andra halvan av 1700-talet kan man vara riktig säker.

Med dessa exempel vill jag inte ha sagt att NEO skulle vara en dålig ordbok. Det vore djupt orättvist. Men jag hoppas det framgår att gamla etymologiska uppgifter inte bör ses som en gång för alla givna fakta. Problemet är inte bara att nya synpunkter kan ha tillkommit sedan tidigare utvärderingar; man måste också räkna med att dagens forskare ibland värderar ett äldre material på ett annat sätt än tidigare etymologer.

Förhoppningsvis framgår det också att det skulle kräva en avsevärd arbetsinsats att förse en ordbok med självständigt värderade och korrekta etymologiska uppgifter. Insatsen som sådan skulle därutöver resultera i en mindre tvärsäker hållning. Reservationer har nämligen en tendens att mildras, när ingen längre har kännedom om primärmaterialet: ”möjligen” blir ”troligen” och det ofta upprepade sannolika blir till slut sant (om inte i ordböckerna, så i populärvetenskapliga framställningar som t.ex. Svordomsboken).

Bokförlaget Bra Böcker, som givit ut NEO, kan naturligtvis inte lastas för att det inte bekostat en genomgripande revision av det svenska ordförrådets etymologi. En sådan revision borde vara en nationell angelägenhet. Det har under en längre tid sagts att visst arbete med att uppdatera Elof Hellquists Svensk etymologisk ordbok pågår, men det är oklart i vilken takt så sker. Vad man skulle önska är ett tydligt uppdrag, en organisatorisk ram med projektledning och tidsplan samt medel att anställa medarbetare. Tänk om vi 2022, efter jämnt hundra år, kunde ersätta Hellquist med *Ny svensk etymologisk ordbok* och för evigt ta farväl av den frisiske frestaren!